

ENZO TRAVERSO
Geçmişi Kullanma Kılavuzu

ENZO TRAVERSO 1957, İtalya doğumludur. Cenova Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1989 yılında École des Hautes Études en Sciences Sociales'den (EHESS) doktora derecesini aldı. Uzun yıllar Fransa'da çeşitli üniversitelerde siyaset bilimi dersleri verdi. 2013 yılından beri Cornell Üniversitesi Tarih Bölümü'nde profesör olarak görev yapmaktadır. 20. yüzyıl Avrupa entelektüel ve siyasal tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Traverso'nun eserlerinden Türkçeye çevrilenler şunlardır: *Yahudi Meselesi ve Marksistler* (Yazın, 2011), *Savaş Alanı Olarak Tarih: 20. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak* (Ayrıntı, 2013), *Yahudi Modernitesinin Sonu: Muhafazakâr Bir Dönüm Noktasının Tarihi* (Ayrıntı, 2016), *Solun Melankolisi. Marksizm, Tarih ve Bellek* (İletişim, 2018).

Versus Yayınları, 2009 (1 baskı)

Le passé, modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique

© 2005 La Fabrique éditions

İletişim Yayınları 2827 • Politika Dizisi 199

ISBN-13: 978-975-05-2746-3

© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Melike Işık Durmaz

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ece Ziya

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ENZO TRAVERSO

Geçmişi Kullanma Kılavuzu

Tarih, Bellek, Politika

*Le passé, modes d'emploi
Histoire, mémoire, politique*

ÇEVİREN Işık Ergüden

Roland Lew'in anısına
(1944-2005)

“Tarih her zaman çağdaş, yani politiktir...”
– ANTONIO GRAMSCI, *Hapishane Defterleri*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Belleğin Doğuşu	9
1 Tarih ve Bellek Çatışkılı Bir Çift midir?	19
Anımsama.....	19
Ayrılıklar.....	25
Empati.....	33
2 Zaman ve Güç	47
Tarihsel zaman ve bellek zamanı.....	47
“Güçlü” ve “zayıf” bellekler.....	60
3 Yargıç ile Yazar Arasında Tarihçi	73
Bellek ve tarihin yazılması.....	73
Hakikat ve adalet.....	82
4 Geçmişin Politik Kullanımları	89
Sivil din olarak Shoah belleği.....	89
Komünizmin belleğinin silinmesi.....	97

5	Alman Tarihçilerin İkilemleri	105
	Faşizmin yok oluşu.....	105
	Shoah, Demokratik Almanya ve antifaşizm.....	112
6	Revizyon ve Revizyonizm	121
	Bir kavramın dönüşümleri.....	121
	Kelime ve şey.....	126
	<i>KAYNAKÇAYA DAIR BİR NOT VE TEŞEKKÜR</i>	135

Belleğin Doğuşu

“Bellek” kadar heder edilmiş kelime nadir bulunur. Toplum-
sal bilimler alanına oldukça geç girişi kadar yayılması da il-
ginç bir seyir izler. 1960’lı ve 1970’li yılların entelektüel tartı-
şmalarında bellek kelimesinin izine rastlamak neredeyse
imkânsızdır. 1968 yılında New York’ta David L. Sills’in edi-
törlüğünde yayımlanan *International Encyclopedia of the Soci-
al Sciences*’ta [Toplumsal Bilimler Uluslararası Ansiklopedi-
si] görülmediği gibi, 1974 yılında Jacques Le Goff ve Pierre
Nora yönetiminde yayımlanan *Faire de l’histoire* [Tarih Yap-
mak] başlıklı kolektif eserde ya da kültür tarihinin öncüle-
rinden Raymond Williams’ın *Anahtar Sözcükler*’inde de yer
almazken,¹ bundan birkaç yıl sonra tarihyazımı tartışmasına
derinlemesine nüfuz ettiği görülür. “Bellek” genellikle tari-
hin eşanlamlısı olarak kullanılır, ama “tarih-aşırı” bir kate-
gori halini alarak onu ele geçirme yönünde kendine özgü bir

1 David L. Sills (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan,
New York, 1968, 7 cilt; J. Le Goff, P. Nora (ed.), *Faire de l’histoire*, Gallimard,
Paris, 1974; Raymond Williams, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Soci-
ety*, Fontana, Londra, 1976 [*Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç, İletişim Yayın-
ları, İstanbul, 2005].

eğilim gösterir. Böylece geçmişi, geleneksel olarak tarih diye adlandırılan disiplinininkinden daha geniş ilmekli bir ağına içine alarak, bu geçmişe büyük ölçüde öznellik ve “yaşanmışlık” dozu katar; kısacası, daha az kısır ve daha “insani” bir tarih olarak görülür.² Bellek günümüzde Batı toplumlarının kamusal uzamını istila etmiş halde: Geçmiş, şimdiki zamana eşlik ediyor ve medyanın fazlaca abarttığı, kamusal güçlerin genellikle keyiflerince yönettiği bir “bellek” olarak şimdiki zamanın kolektif imgelemine kök salıyor. Bellek, “anma takıntısı”na dönüşüyor ve “bellek mekânları”nın değer kazanması, hatta kutsallaştırılması gerçek bir “yer tapınması” halini alıyor.³ Aşırı yüklü ve doymuş bu bellek, uzamı bir anlamda işaretliyor, damgalıyor.⁴ Bundan böyle artık her şey bellek oluşturmak anlamına geliyor. Geçmiş; kültürel duyarlılıklara, etik sorgulamalara ve şimdiki zamanın politik gereklerine göre ayaklanıp yeniden yorumlandıktan sonra kolektif belleğe dönüşüyor. Böylece tarihsel alanların, uygun kabul binalarıyla (oteller, restoranlar, hediyeelik eşya dükkânları, vb.) donatılmış ve hedef odaklı reklam stratejileriyle kitlelerin beğenisine hitap eden, düzenlenmiş ziyaret yerlerine ve müzelere dönüştürülmesiyle birlikte “bellek turizmi” şekilleniyor. Araştırma merkezleri ve yerel tarih cemiyetleri bu bellek turizminin düzeneklerine dahil ediyor, hatta kimi zaman finansmanlarını da bunlardan sağlıyorlar. Bu olgu, kuşkusuz bir yandan *geçmişin şeyleşmesi* sürecinden kaynaklanıyor: yani geçmişin estetikleştirilmiş, yansızlaştırılmış ve kârhılaştırılmış, böylelikle de turizmin, gösteri endüstrisinin, özellikle de sinemanın bünyesine kattığı, kul-

2 Bkz. Kerwin Lee Klein, “On the Emergence of Memory in Historical Discourse”, *Representations*, 2000, sayı 69, s. 129.

3 Peter Reichel, *L’Allemagne et sa mémoire*, Odile Jacob, Paris, 1998, s. 13.

4 Charles Maier, “A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial”, *History & Memory*, 1993, 5, s. 136-151; Régine Robin, *La Mémoire saturée*, Stock, Paris, 2003.

lanıma hazır bir tüketim nesnesine dönüştürülmesinden... Tarihçi de “profesyonel” ve “uzman” niteliğiyle genellikle bu sürece katılmaya çağrılıyor. Olivier Dumoulin’in ifade- siyle söyleyecek olursak, o da kendi sanatını tıpkı toplumlara- rımızı istila eden tüketim malları gibi “ticari bir ürün” hali- ne getiriyor. Amerikan kamusal tarihi [*public history*], özel kurumlar ve hatta işletmeler için çalışan ve bunların kârlılık mantığına boyun eğen tarihçileriyle, bize uzun süredir izle- necek yolu gösteriyor.⁵ Diğer yandan bu olgu birçok açıdan Eric Hobsbawm’ın “geleneğin icadı”⁶ diye adlandırdığı şeye benziyor: Gerçek ya da mitsel bir geçmişin etrafında, belirli bir grubun ya da topluluğun bağdaşıklığını güçlendirmeyi, kimi kurumlara meşruiyet kazandırmayı, toplumun bağrına bazı değerleri kazımayı hedefleyen ritüelleşmiş pratikler in- şa ediliyor. Başka deyişle, bellek; değerler, inançlar, sembol- ler ve litürjiler sistemiyle birlikte Batı dünyasının *sivil dini-* nin taşıyıcısı olma eğiliminde.⁷

Bu bellek takıntısı nereden geliyor? Bunun kaynakları çok çeşitli, ama öncelikle çağdaş toplumlar bünyesinde yaşanan bir *aktarım* krizine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu konu- da Walter Benjamin’in “aktarılan deneyim” (*Erfahrung*) ile “yaşanmış deneyim” (*Erlebnis*) arasında varsaydığı ayırım- dan söz edilebilir. “Aktarılan deneyim” neredeyse doğal ola- rak bir kuşaktan diğerine sürer, uzun vadede grupların ve toplumların kimliklerini oluşturur; “yaşanmış deneyim” ise bireysel, dayanıksız, uçucu ve geçici yaşanmışlıktır. Benja- min, *Pasajlar*’ında bu “yaşanmış deneyim”i şehir yaşamının

5 Olivier Dumoulin, *Le Rôle social de l'historien. De la chaire au prétoire*, Albin Michel, Paris, 2003, s. 343.

6 E. Hobsbawm, “Introduction: Inventing Traditions”, E. Hobsbawm, T. Ran- ger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 9 [*Geleneğin İcadı*, çev. Mehmet Murat Şahin, Agora, 2006].

7 “Sivil din” kavramı üzerine özellikle bkz. Emilio Gentile, *Les Religions de la politique. Entre démocraties et totalitarismes*, Seuil, Paris, 2005. Bu, George L. Mosse’un çalışmalarından geniş ölçüde esinlenmiş bir eserdir.

ritmi ve başkalaşımlarıyla, kitle toplumunun elektroşokları ve ticari evrenin kaleydoskopik kaosuyla, modernitenin belirgin bir özelliği olarak kabul eder. *Erfahrung* geleneksel toplumların tipik özelliğidir. *Erlebnis* ise kâh liberalizmin, mülkiyetçi bireyciliğin antropolojik işareti olarak, kâh yaşamın doğal akışına dahil olan bir mirasa dönüşmeksizin birçok kuşağı etkileyen travmalarıyla 20. yüzyıl felaketlerinin ürünü olarak, modern toplumlara özgüdür. Benjamin'e göre modernite, özellikle aktarılan deneyimin çöküşüyle nitelenir; bu çöküş, sembolik ifadesini Birinci Dünya Savaşı'nda bulur. Avrupa'nın yaşadığı bu önemli travma sırasında, milyonlarca insan, özellikle de doğanın ritmine uygun bir biçimde ve kırsal dünyanın kodlarına göre yaşamayı atalarından öğrenmiş olan genç köylüler, toplumsal ve zihinsel evrenlerinden zorla kopartılmıştı.⁸ Aniden "bulutlar dışında artık hiçbir şeyin tanıdık olmadığı bir manzaranın" parçası olmuş ve "bu bulutların altında, yıkıcı gerilim ve patlamaların tam da ortasında kalakalmıştı küçücük ve kırılğan insan bedeni."⁹ Cepheden suskun ve belleğini yitirmiş halde dönen binlerce asker, düşman mevzilerini hiç durmadan top ateşine tutan ağır silahların *Shell Shocks*'uyla [savaşın yarattığı ruhsal çöküntü] sarsılmış, iki çağ arasındaki durağı temsil ediyorlardı: miras alınan deneyimin oluşturduğu gelenek çağı ile bellek aktarımının doğal mekanizmalarından azade büyük felaketler çağı. İki dünya savaşı arası dönemde İtalyanları coşkulandırmış ve Luigi Pirandello'nun, José-Carlos Mariátegui'nin ve Leonardo Sciascia'nın eserlerine esin kaynağı olmuş *smemorato di Collegno*'nun başına gelen terslikler –hafıza kaybına uğramış, çifte kimlikli (kâh Veronali

8 Bu konuda özellikle bkz. Antonio Gibelli, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Bollati Boringhieri, Torino, 1990.

9 Walter Benjamin, "Le conteur. Réflexions sur l'œuvre de Nicolas Leskov", *Œuvres III*, Gallimard, Paris, 2000, s. 116.

bir filozof, kâh Turinli matbaacı) bir harp muharibi– Avrupa'nın bu derin bellek yarılmasına dahil olmuştu.¹⁰ Ama aslında Büyük Savaş, kökenlerini Edward P. Thomson'un sanayi toplumunun mekanik, üretken ve disiplinci döneminin ortaya çıkışı üzerine bir denemede ustaca incelediği bir süreci, ihtilaçlı ve çalkantılı biçimde tamamlamaktan başka bir şey yapmamıştı.¹¹ Savaşlar, soykırımlar, etnik temizlikler ya da politik ve askerî baskılar biçimindeki başka travmalar da 20. yüzyılın “yaşanmış deneyim”ine damgasını vurdu. Bunların anısı ne geçici oldu ne de dayanıksız; hatta gerçekliği ancak ve ancak parçalanmış bir evren biçiminde algılayabilen birçok kuşağın kurucusu bile oldu. Ne var ki bu anı asla yeni bir kuşağa aktarılabılır gündelik deneyim olarak sunulmadı.¹² Haliyle, başlangıçta sorduğumuz soruya verilebilecek ilk cevap şöyle ifade edilebilir: Günümüzün bellek tahtı, nirengi noktalarını yitirmiş, şiddetin biçimsizleştirdiği ve gelenekleri silen, yaşamları parçalayan toplumsal bir sistemin atomize ettiği bir dünyada, aktarılan deneyimin çöküşünün bir ürünüdür.

Ama bu takınağın biçimlerini sorgulamak gerekir. Bellek –yani şimdiki zaman içinde olduğu haliyle geçmişin kolektif temsilleri– toplumsal kimlikleri yapılandırır: Onları tarihsel bir süreklilik içine dahil ederek ve onlara bir anlam, yani bir içerik ve yönelim sunarak yapar bunu. İnsan toplulukları her yerde ve her zaman kolektif bir belleğe sahip olmuştur ve törenler, seremoniler, hatta *politikalar* aracılığıyla bunu sürdürmüştür. Kolektif belleğin temel yapıları ölü an-

10 Bkz. Pirandello'nun *Come tu mi vuoi* piyesi ve Leonarda Sciascia, *Il teatro della memoria. La sentenza memorabile*, Adelphi, Milano, 2004.

11 E.P. Thompson, *Temps, discipline du travail et capitalisme industriel*, Alain Millard'ın önsözleriyle, La Fabrique, Paris, 2004.

12 Bkz. Giorgio Agamben, *Enfance et histoire. Destruction de l'expérience et origine de l'histoire*, Rivages, Paris, 2002, s. 25 [Çocukluk ve Tarih. Deneyimin Yıkımı Üzerine Bir Deneme, çev. Orhan Koçak, Kanat, 2010].

malarında görünür hale gelir. Geleneksel olarak Batı dünyasında cenaze tören ve anıtları Hıristiyan aşkınlığının –ölüm yoluyla öte dünyaya geçiş– kutlanması için yapılan törenlerdir ve bunlar aynı zamanda bu dünyadaki toplumsal hiyerarşilerin yeniden onaylanmasını sağlamıştır. Modernitede anma törenleri biçim değiştirir. Bir yandan, *Eski Rejim* toplumlarının sona ermesiyle birlikte bütün toplumu kapsayarak demokratikleşmiş; diğer yandan, yaşayanlara hitaben yeni mesajlar taşıyarak işlevselleşmiş ve sekülerleşmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren anıtlar laik değerleri (vatan) kutlamak, etik (iyilik) ve politik (özgürlük) ilkeleri savunmak ya da kurucu olayları (savaşlar, devrimler) kutlamak için dikilmeye başlar. Bunlar sivil bir din olarak yaşanan ulusal bir duygunun sembolleri haline gelirler. Reinhart Koselleck'e göre, “ölüme dair Hıristiyan yorumun çöküşü, alanı tümüyle politik ve toplumsal yorumlara açık hale getirir.”¹³ Modern dünyanın ilk demokratik savaşlarının beşiği olan Fransız Devrimi'yle başlayan olgu, Büyük Savaş sonrasında derinleşir ve savaşta ölen askerlere adanmış anıtlar neredeyse her köyde kamusal uzamı doldurmaya başlar.

Günümüzde yas çalışması nesne ve biçim değiştiriyor. Bu yüzyıl dönemecinde, Auschwitz, Batı dünyasının kolektif belleğinin üzerinde yükseldiği kaide halini almış durumda. Bellek politikası –resmî anmalar, müzeler, filmler, vb.– Shoah'ı, savaşlar, totalitarizmler, soykırımlar ve insanlığa karşı işlenen suçlar çağı olarak 20. yüzyılın metaforu yapma eğiliminde. Bu temsiller sisteminin merkezine yeni bir figür yerleşmiştir: *tanık*. O, Nazi kamplarından sağ kurtulandır. Tanığın taşıyıcısı olduğu anı ve (onlarca yıllık ilgisizlikten sonra) onun sesine kulak verilmesi, tarihçiyi sarsarak çalışma

13 Reinhart Koselleck, “Les monuments aux morts, lieux de fondation de l'identité des survivants”, *L'Expérience de l'histoire*, “Hautes Études”, Gallimard-Seuil, Paris, 1997, s. 140, 151.

alanında düzensizliğe yol açmış ve çalışma tarzını altüst etmiştir. Bir yandan, toplama kampı evreni ve Nazizmin imha makinesi gibi deneyimleri yeniden oluşturmak adına çalışırken, tarihe kaydetmekte kullanılan geleneksel yöntemlerin, kendi kaynaklarının sınırlarını ve tanıkların olmazsa olmaz katkısını göz önünde bulundurmamak zorundadır. Tanık ona başka kaynaklar aracılığıyla erişilemeyecek olgusal bilgi öğeleri getirebilir, ama aynı zamanda ve özellikle, failerin yaşanmışlığıyla bir kez zenginleştirildiğinde doku değiştiren tarihsel bir deneyimin *niteliğini* yeniden oluşturmaya yardım edebilir. Diğer yandan, tanığın ortaya çıkışıyla belleğin tarihçinin çalışma alanına girişi, gayet sağlam bazı paradigmaları tartışma konusu haline getirir. Örneğin, bir dönemin global koordinatlarını kavramayı sağlamakla birlikte tarihi *bizzat yapan* insanların öznelliğine pek az yer bırakan, uzun erimli, çok sayıda katmanın (toprak, demografi, karşılıklı alışverişler, kurumlar, zihniyetler) birikim süreci olarak algılanan yapısal bir tarihin paradigmaları bunlar arasındadır.¹⁴

Annette Wieviorka'nın sözlerini tekrarlırsak, “tanıklık çağı”na girmiş bulunuyoruz. Tanık artık bir heykel kaidesinin üzerine yerleştirilmiş, anımsanması bir yurttaşlık görevi olarak buyrulan bir geçmişi temsil ediyor.¹⁵ Çağın bir diğer işareti ise, tanığın gitgide *kurban* ile iyice özdeşleştirilmesi... On yıllar boyunca görmezden gelinen, Nazi toplama kamplarından sağ kurtulanlar, günümüzde, istemeye istemeye, yaşayan ikon halini aldılar. Kendilerinin seçmediği ve kendi yaşanmış deneyimlerini aktarma ihtiyaçlarına her zaman denk düşmeyen bir tutum içinde donup kaldılar. Vakitiyle kahraman olarak gösterilen başka tanıklar, örneğin fa-

14 Bu tarihyazımı tartışmasına sayısız katkı arasında bkz. Gerard Noiriel, *Sur la "crise" de l'histoire*, Belin, Paris, 1996.

15 Annette Wieviorka, *L'Ère du témoin*, Plon, Paris, 1998.

şizme karşı savaşmak için eline silah almış direnişçiler ise auralarını yitirdiler ya da kesin bir şekilde unutuldu; mitleriyle birlikte tarihin gölgesinde kalarak kendi temsil ettiği ütopya ve umutları da peşi sıra çöküşe sürükleyen “komünizmin sonu” tarafından yutuldu. Artık *mağlupların* değil yalnızca *kurbanların* olduğu bir hümanitarizm döneminde bu tanıkların anısı kimseyi pek ilgilendirmiyor. Anıların bu bakışsızlığı –vaktiyle unutulmuş kurbanların kutsallaştırılması ve eskiden idealleştirilen kahramanların unutulması– başkalaşimleri ve çelişkili altüst oluşlarıyla kolektif belğin şimdiki zamana derinden kök saldığının göstergesidir.

Bellek daima şimdiki zamandadır ve bu durum onun nasıl bir tarzda işleyeceğini belirler: olayların ayıklanarak anının (ve dinlenmesi gereken tanıkların), yorumların, “ders”lerin korunması, vb. Bellek politik bir koza dönüşmüş ve etik bir buyruk biçimini almıştır –“bellek ödevi”– ve bu da çoğu zaman *suiistimal* kaynağı olur.¹⁶ Bunun örnekleri çoktur. Son yıllardaki bütün savaşlar, Birinci Körfez Savaşı’ndan ikincisine, Kosova ve Afganistan savaşlarını da unutmadan, *aynı zamanda* bellek savaşları olmuştur; çünkü bellek ödevinin ritüel olarak dile getirilmesiyle meşruiyet kazanmışlardır.¹⁷ Saddam Hüseyin, Arafat, Miloseviç ve George W. Bush, gösterilerin sloganlarında, afişlerde, medyada ve kimi politik liderlerin söylevlerinde Hitler’le karşılaştırılmış, siyasal İslâm genellikle Nazi fanatizmiyle özdeşleştirilmiştir. İsraili tarihçi Tom Segev, Menahem Begin’in 1982 yılında İsrail’in Lübnan’ı işgalini ödünleyici bir eylem olarak deneyimlediğini, 1943 yılında Nazileri Varşova’dan kovan hayali bir Yahudi ordusu olarak gördüğünü belirtmiştir.¹⁸ Daha yakın dö-

16 Tzvetan Todorov, *Les Abus de la mémoire*, Arléa, Paris, 1995.

17 Özellikle Birinci Körfez Savaşı hakkında bkz. Dan Diner, *Krieg der Erinnerung und die Ordnung der Welt*, Rothbuch Verlag, Berlin, 1996.

18 Tom Segev, *Le Septième Million. Les Israéliens et le génocide*, Liana Lévi, Paris, 1993, s. 464.

nemde, 2002 yılında, Fransa'daki Merkezî Hahamlar Kurulu, Fransa'nın 1938 Kasımı'nda yaşanan Kristal Gece sırasında Nazi Almanyası'nda patlak verenle kıyaslanabilir bir anti-semitizm dalgasının arifesinde olduğunu ilan etmiştir.¹⁹ Buna karşılık, Portekizli yazar José Saramago'ya göre, İsrail'in Filistin topraklarını işgali Holokost'la kıyaslanabilir.²⁰ Eski Yugoslavya'daki savaş sırasında Sırp milliyetçiler Kosovalı Arnavutlara karşı yürütülen etnik temizlikleri eski Osmanlı baskısına karşı bir rövanş olarak görürken, Fransa'da antikomünizmi meslek edinmiş profesyoneller Belgrad'a atılan bombaları totalitarizme karşı özgürlüğün savunulması olarak nitelemiştir. Liste uzayıp gidebilir. Kolektif belleğin politik boyutu (ve buna eşlik eden suiistimler) tarihin yazılma biçimini mutlaka etkiler.

Bu kitap tarih ile bellek arasındaki ilişkileri araştırmayı ve geçmişin kamusal kullanımlarının bazı veçhelerini tahlil etmeyi amaçlıyor. Böyle bir düşünme sürecinde kullanabileceğimiz çok sayıda malzeme var. Ben, bu son yıllarda üzerinde çalıştığım, bilinen birkaç temaya odaklandım. Aynı derecede önemli olan başka temalar, çok daha geniş ve hiç kapanmayan bir tartışmanın parçası olmayı arzu eden bu denemenin ya dışında bırakılmış ya da burada kısmen anılmıştır.

19 Bkz. *Libération*, 2 Nisan 2002.

20 Bkz. Catherine Bédarida, "Le faux pas du romancier José Saramago", *Le Monde*, 29 Mart 2002.